

COMENTARIU PE MARGINEA UNEI RECENZII SEMNATE DE A. A. RUSU¹

DE

LIA BĂTRÎNA, ADRIAN BĂTRÎNA*

Abstract

The present discussion has emerged as response to a book review – written and published by A. A. Rusu – which refers to a monograph in which its authors (Lia Bătrîna and Adrian Bătrîna) showcase the results of the archaeological research conducted in Rădăuți, at the church of Saint Nicholas (Sfântul Nicolae), a necropolis of the first Moldavian princes. By virtue of the principle “audiatur et altera pars”, we intend to respond to Mr. Rusu’s criticism and observations, since we find them to be – almost exclusively – unfounded.

Keywords: „Saint Nicholas” church in Rădăuți, Moldavia, medieval archaeology, medieval ceramics, princely necropolis, medieval jewelry, princely garments, DNA analysis, heraldry, genealogy, ecclesiastical architecture, murals.

La sfârșitul anului 2013, am luat cunoștință despre o recenzie a d-lui A. A. Rusu (apărută pe site-ul www.medievistica.ro și în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, 17, II, 2013, p. 257–264), referitoare la lucrarea noastră (Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, Piatra Neamț, Edit. Constantin Matasă, 2012), ce a văzut lumina tiparului în anul anterior. Întrucât comentariile, observațiile și criticile autorului recenziei socotim a fi, aproape în exclusivitate, neîndreptățite - și vom arăta, de fiecare dată când este cazul, din ce anume motiv - vom oferi răspunsurile cuvenite în virtutea principiului „audiatur et altera pars”. Iar acestea sunt cu atât mai necesare cu cât chiar noi, în concluzii, considerăm că unele dintre interpretările noastre „au un caracter definitiv iar altele pot comporta, încă, discuții și nuanțări”, lucrarea nereprezentând „un capăt de drum ci doar un stadiu al cercetării științifice” (p. 363).

• Autorul recenziei comite un prim derapaj de la adevăr, reproșându-ne „mulțumirile adresate instituției bisericești care a plătit costurile de publicare”, pe care o socotește „pe veci culpabilă de distrugerea urmelor unei părți serioase din istoria de început a principatului moldav”. Iar spre finalul recenziei, A. A. Rusu ne adresează din nou acuza de a nu fi reușit să „driblăm” sau să condamnăm, „pe măsura gravității actului și a consecințelor sale”, ... „raderea curții domnești și episcopale de către ambițiile contemporane” ... întrucât „făptașii distrugerilor au finanțat publicarea cărții”. Aceste afirmații necesită unele explicații pentru ca atât alți cititori, cât și A. A. Rusu să cunoască adevărul. O primă precizare, care trebuie reținută, se referă la faptul că singurele vinovate de „distrugerea urmelor unei părți serioase din istoria de început a principatului moldav” sunt instituțiile abilitate ale statului – Comisia Monumentelor Istorice și Ministerul Culturii și Cultelor – care, în 1992, au avizat proiectul de amplasament – incorect, din punctul nostru de vedere – și de construcție al așezământului monahal, fără să țină cont de faptul că noile construcții urmau să fie ridicate în zona de

¹ Nota Redacției: redactorii publicației *Arheologia Moldovei* au acceptat spre tipărire răspunsul arheologilor Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna la recenzia d-lui Adrian Andrei Rusu (cercetător principal I la Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca), apărută în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, 17, II, 2013, p. 257-264. De asemenea, Redacția jurnalului „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica” și-a dat acordul pentru tipărirea acestui material în paginile revistei *Arheologia Moldovei*. Întreaga responsabilitate asupra conținutului științific al articolului le aparține autorilor.

* larbatrina@hotmail.com.

protecție a bisericii și nu au impus și urmărit dacă se efectuează săpături arheologice. Cât privește acuzația de a nu fi condamnat „raderea curții domnești și episcopale” ... întrucât „făptașii au finanțat publicarea cărții”, aceasta reprezintă o atingere gravă adusă onestității și demnității noastre personale, cu atât mai mult cu cât nu noi am fost aceia care am solicitat sprijin financiar din partea celor două instituții finanțatoare, ci ele au fost acelea care au oferit susținere financiară.

- Referindu-se la orizontul 1, A. A. Rusu consideră că ceramica, deși „bine descrisă și publicată ..., dobândește concluzii grăbite” care, în absența unor „elemente directe de cronologie ...nu este decât o grupă databilă *ante quem* orizontului 2”, neputând „fi deloc exclusă ipoteza depunerii sale în preziua apariției construcțiilor, de către «șantierul» care a început cu o serioasă defrișare”. În legătură cu afirmația potrivit căreia *lipsesc elemente directe de cronologie a ceramicii* (subl. ns.), amintim recenzentului că ceramica medievală din Moldova a fost mai bine studiată decât cea din celelalte provincii istorice românești și este azi mai bine cunoscută – atât din punct de vedere tipologic, cât și cronologic – datorită eforturilor regretatei Elena Busuioc (*Ceramica de uz comun nesmălțuită din Moldova. Secolul al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1975.). La rândul nostru, am descoperit o mare cantitate de material ceramic – pe numeroasele șantiere arheologice pe care am lucrat în Moldova – de cele mai multe ori în complexe închise date cu ajutorul monedelor. Iar în perioada de 11 ani, cât am activat în cadrul MNIR, am prelucrat sistematic (descriere, desen, fotografiere, inventariere) întregul nostru material arheologic descoperit, fapt ce ne-a permis să cunoaștem în momentul de față, poate mai bine decât oricine altcineva, caracteristicile și cronologia ceramicii secolelor XIV–XV din jumătatea de nord a Moldovei. În aceste condiții, credem că A. A. Rusu ar trebui să acorde mai multă încredere concluziilor noastre cu privire la cronologia ceramicii descoperite la Rădăuți. Cât privește ipoteza, pe care recenzentul nu poate deloc să o excludă, potrivit căreia „materialele primului orizont” au fost depuse „în preziua apariției construcțiilor de către «șantierul» care a început cu o serioasă defrișare”, aceasta este contrazisă de constatarea că materialele ceramice aparținând acestui prim nivel de viețuire sunt mai numeroase decât cele aflate în paginile cărții, întrucât aici au fost prezentate doar câte un exemplar din tipurile ceramice. Or, cantitatea mult mai mare de materiale ceramice și răspândirea lor pe o arie largă (p. 27), ce cuprinde atât exteriorul cât și interiorul primei biserici, oferă informații despre o perioadă mult mai îndelungată de viețuire, anterioară ridicării primei biserici, timp în care o mulțime de vase de bucătărie au fost folosite, s-au spart și risipit, astfel încât au fost descoperite în stare fragmentară.

- În continuare, ni se reproșează faptul că analogiile cu materiale ceramice descoperite în teritorii învecinate „sunt astfel conduse încât rezultă o concluzie deziderat: contactele dintre Maramureș și Moldova de nord, înlesnite numai prin români”. Or, dacă recenzentul ar fi citi cu atenție textul lucrării, ar fi putut observa că analogiile noastre se referă, în principal, la materiale descoperite în Transilvania, în așezări precum Sfântu Gheorghe (p. 29–30), Hărman-Lempeș (p. 30–31, 33), Sâncrăieni (p. 30–31, 33–34), Bistrița-Cighir (p. 31) și Breaza (p. 33), dar și în Maramureș, la Cuhea (p. 32–33). Iar concluzia noastră, bazată pe „unitatea materialului ceramic”, nu face altceva decât să sugereze „apartenența zonei Rădăuților la o arie – jumătatea de Nord a Moldovei – caracterizată prin schimburi culturale statornice cu Transilvania” (în care intră și Secuimea, întrucât am menționat analogii cu materiale descoperite la Sfântu Gheorghe) „și Maramureșul” (p. 35), fără să afirmăm sau să sugerăm că acestea au fost înlesnite numai prin români.

- Autorul recenziei are dreptate, însă, atunci când afirmă a nu fi „deloc sigură identificarea cuțitului pentru prelucrarea pieilor și a blănurilor (p. 36 și fig. 7/6, 8/5)” și nici a „mânerului de oglindă (p. 37 și fig. 7/5, 8/4)”, întrucât este evident faptul că starea fragmentară a acestor piese nu permite identificări certe, iar cele pentru care noi am optat par a fi mai puțin inspirate.

- Încheind considerațiile asupra ceramicii și a celorlalte piese aflate în orizontul 1, A. A. Rusu apreciază că acestea „puse împreună ... sunt contradictorii” întrucât „datarea unor piese de metal poate urca dincolo de perioada arheologică sugerată”. Este adevărat că unele dintre puținele piese de metal, aflate în acest prim nivel de viețuire rădăuțean, s-au descoperit și în complexe aparținând sfârșitului de secol XIV și începutului celui următor dar, în egală măsură, ele se regăsesc și în așezări mai timpurii din secolele XII–XIII. În aceste condiții, pentru încadrarea cronologică corectă a primului orizont arheologic, trebuie avut în vedere în primul rând materialul ceramic, specific unei perioade mai restrânse de timp, și doar mai apoi cele câteva piese metalice întâlnite într-un interval cronologic mai larg.

- Cât privește absența ceramicii de calitate din cel mai vechi nivel de viețuire, ea poate fi pusă pe seama unor lacune de cercetare, care știm foarte bine că nu au fost exhaustive, dar oricum nu se poate vorbi despre o absență „completă” întrucât am semnalat prezența ceramicii fine roșietică-gălbuie, de foarte bună calitate, produsă în centrele urbane dintre Prut și Nistru (p. 34–35).

- Referitor la ceramica fină cenușie decorată cu roțița, prezentă în cel de al doilea nivel de viațuire, nu ne-am propus să epuizăm bibliografia privitoare la această categorie ceramică și nici să precizăm aria sa de răspândire, dar ni s-a părut firesc să o atribuim coloniștilor germani prezenți în învecinatul Siret, acolo unde a fost descoperită în cantități considerabile (p. 34–35).

- Nelămuririle, pe care le are recenzentul cu privire la podelele din interiorul primei biserici, n-ar fi existat la o lectură mai atentă a textului și, poate, dacă ar dispune de o mai vastă experiență în cercetarea vestigiilor ce țin de arhitectura de lemn. Pardoseala din scânduri de brad, material specific zonei, a fost așezată nu în „pat de argilă”, cum crede A. A. Rusu, ci „pe o dușumea oarbă” (p. 282). Iar, atât scândurile cât și suportul lor au fost decupate în momentul săpării gropilor de morminte și reasamblate după astuparea acestora. Cât privește afirmația că „stratul acelor podele (5) se mulează pe două gropi de morminte (M 66 și M 85), ceea ce ar conduce la concluzia că ele ar fi fost practicate înainte de așezarea podelelor ori însăși podelele au avut mai multe faze de refacere”, ne demonstrează faptul că A. A. Rusu nu a citit cu atenție descrierea celor două gropi de morminte și nici nu a analizat cu grijă profilurile de est ale secțiunilor S III și S XIII. În caz contrar, ar fi reținut descrierea noastră care arată că „după dezafectarea bisericii de lemn (B 1) și ridicarea celei de zid (B 2), precum și după putrezirea podelei de scânduri a primului edificiu, survine o tasare a umpluturii celor două gropi de morminte (p. 47, 49 și pl. V), fapt ce antrenează „mularea” nu numai a podelei (5) ci și a straturilor următoare reprezentate de argila (6) rezultată din săparea șanțurilor de fundație a B 2, de mortarul (7) rezultat din procesul de construcție cât și de un strat de pământ brun (8) depus în interiorul bisericii de zid. Astfel prezentându-se lucrurile nu poate fi susținută cu nici un chip aserțiunea că „mormintele (M 66 și M 82) ... ar fi fost practicate înainte de așezarea podelelor ori însăși podelele au avut mai multe faze de refacere”.

- În vederea stabilirii perioadei de funcționare a primei biserici, cea de lemn, am avut în vedere nu numai „zestrea monetară recuperată”, care ne arată că lăcașul de cult funcționa spre sfârșitul primei jumătăți a secolului al XIV-lea, cât și materialele arheologice (în special ceramica) descoperite în cel de al doilea nivel de viațuire. La acestea se adaugă *numărul de morminte* (36) – ce par să constituie cca. 80 % din totalul celor practicate (p. 44) – identificate în exteriorul unui *lăcaș de cult* (cu naosul de 5 × 5m) „aparținând unei familii și nu unei întregi colectivități sătești” (p. 276), număr care mărturisește despre o perioadă mai îndelungată de funcționare a sa (cca. trei generații), întrucât au decedat cel puțin zece copii, cinci adolescenți și 23 de adulți. Iar dacă ținem cont de faptul că nu toți cei născuți în cuprinsul reședinței feudale rădăuțene au rezidat permanent și au decedat aici, atunci vechimea lăcașului de cult poate fi încă mai mare decât cea propusă de către noi. Ținând cont de cele arătate mai sus, opinia recenzentului, potrivit căreia „cimitirul B1 a fost, categoric, unul foarte restrâns pentru destinul imaginat al bisericii”, nu poate fi în nici un fel admisă, întrucât nu ține seama de faptul că un lăcaș de cult cu naosul de numai 5 × 5m nu putea deservi decât pe membrii unei familii și nicidecum pe cei ai unei comunități rurale.

- Referitor la „mortalitatea din vremea Marii Ciume (sec. XIV)” nu vedem de ce „nu era cazul să se discute” despre ea, atâta vreme cât prezența unor morminte duble – dovadă a unor decese concomitente – poate fi pusă, cu titlu de ipoteză – așa după cum a și fost formulată de către noi –, pe seama unor epidemii din rândul cărora nu trebuie exclusă ciurma, cu atât mai mult cu cât atât izvoarele scrise cât și cele arheologice o dovedesc a fi afectat, la mijlocul sec. XIV, și teritoriul românesc de la răsărit de Carpați.

- În privința năsturașilor globulari descoperiți în cinci morminte (p. 45, 57, 86, 89) am precizat, de fiecare dată, că rosturile lor erau de a închide o cămașă, într-un singur loc menționând faptul că uneori au fost folosiți și în bentițe de cap (p. 45), motiv pentru care recenzentul nu pierde ocazia să ne atenționeze, în mod gratuit, că „năsturașii globulari au fost cel mai puțin folosiți în bentițe de cap”.

- „Discutarea rostului de talisman profilactic al inelului din M 66” nu ni se pare a fi deloc „exagerată” ci, dimpotrivă, extrem de potrivită, întrucât în Evul Mediu, societatea românească de la răsărit de Carpați nu era mai puțin temătoare sau stăpânită de frică decât cea din Occident. De aceea, avem convingerea că anumite piese de podoabă trebuie analizate și privite nu numai din punct de vedere artistic, ci și ca produse ale unui Ev Mediu bântuit de superstiții, menite să protejeze individul sau colectivitățile de multiplele forme de frică: de moarte, de boli, chiar de semenii lor, de animale, de forțele naturii, de invazii, de necunoscut etc. Iar dacă nu se abordează cercetarea în acest mod, nu vom putea înțelege niciodată mentalitățile și spiritualitatea omului medieval.

- Este adevărat că „M 85 nu poate fi datat” doar „pe baza nasturilor săi”, întrucât noi am invocat și tipul de costum și mai apoi am reușit și *identificarea certă a înhumatului*, coroborând atât datele oferite de alte categorii de izvoare, cât și datele puse la dispoziție de studiile de antropologie și de paleogenetică umană;

• Oprindu-se asupra inelului din aur descoperit în M 85, prezentat și discutat de către noi în capitolele II, X și XI, A. A. Rusu nu împărtășește nici una din interpretările noastre cu privire la: atelierul de proveniență a piesei, perioada în care aceasta a fost lucrată, identitatea celor doi purtători ai săi și modul în care a ajuns în posesia celui din urmă sau la existența unor eventuale mesaje ce ar putea rezulta din prezența sa în mormântul unui voievod creștin moldovean. Potrivit opiniilor recenzentului, „inelul poate fi o piesă veche (poate antică)” – cu „analogii” ce trebuie căutate „și în alte ateliere, inclusiv ale Antichității”, pentru faza când nu era inscripționat – a cărui „șaton transformat și inscripționat, în arabă, cu numele lui Alah” reprezintă o „ciudățenie, la un voievod înhumat într-o biserică”. Concluziile noastre cu privire la atelierul (ilhanid) și perioada (mijlocul sec. XIV) în care a fost realizat inelul, bazate pe o analiză atentă a piesei în ansamblul său și pe o bibliografie consistentă (p. 217–231), nu pot fi contrazise sau puse sub semnul îndoielii decât cu argumente concrete susținute de o literatură științifică de specialitate pe care recenzentul nu o invocă pentru a-și susține ipotezele. La rândul său, interpretarea noastră, potrivit căreia inelul a putut ajunge în posesia unui voievod creștin printr-o donație primită din partea unui înalt personaj al lumii mongole ca simbol al unei alianțe, este și ea respinsă de recenzent, care consideră piesa ca făcând parte din categoria unor „importuri ..., procurate din toate zările... a căror singur numitor comun este metalul prețios” și care nu se pretează la „nici un fel de alte mesaje speculative”. Conform acestei opinii, s-ar putea înțelege că una dintre preocupările voievodului Lațcu era aceea de a-și îmbogăți tezaurul personal cu podoabe prețioase, inclusiv „apostatic” (așa după cum este numit inelul rădăuțean de către A. A. Rusu), procurate din toate zările fără nici un discernământ, singurul criteriu de selecție fiind acela al greutateii lor în aur. Astfel primate lucrurile și în condițiile în care nu se acceptă interpretarea că inelul reprezintă o donație, ce a însoțit o misiune diplomatică și avea o semnificație aparte pentru purtătorul său, prezența sa în mormântul unui domnitor creștin va rămâne pentru totdeauna o „ciudățenie” și nimeni nu va reuși să înțeleagă vreodată cum s-a putut ajunge la situația ca Lațcu să fie înmormântat îmbrăcat cu un costum prețios „de aparat” de tipul *pourpoint*-ului, care reflecta înalta sa poziție socială, dar, în schimb, pe deget „i s-a pus ce era la îndemână” (după expresia lui A. A. Rusu), deci o piesă oarecare lipsită de orice conotație și luată la voia întâmplării din tezaurul personal al voievodului. Indiferent de ce ar putea crede oricine altcineva, noi rămânem la convingerea fermă că mărturiile arheologice privitoare la opțiunile voievozilor Moldovei din sec. al XIV-lea în materie de costum și de podoabe sunt deosebit de prețioase și se constituie în izvoare istorice ce conțin mesaje care nu sunt în nici fel „speculative” dacă sunt descifrate cu mare atenție. Privite simplist, însă, și rupte de contextul arheologic și istoric cărora le aparțin, așa după cum o face A. A. Rusu, obiectele personale ale voievozilor moldoveni descoperite în mormintele de la Rădăuți (inele, aplice sau accesorii vestimentare) nu ne pot ajuta să înțelegem mai bine o perioadă istorică despre care știm destul de puțin, doar din cele câteva izvoare scrise păstrate. Și în acest caz ne putem întreba, pe bună dreptate, dacă cercetările arheologice de la Rădăuți au fost cu adevărat necesare și nu au reprezentat de fapt un efort inutil, din momentul în care cele mai importante piese descoperite nu conțin mesaje sau, în cel mai bun caz, acestea sunt *speculative* (potrivit termenului adoptat de recenzentul nostru).

• Obiecțiunea referitoare la termenul de „criptă”, pe care noi îl folosim pentru mormintele zidite din piatră și cărămidă (M 69, M 79, M 81, M 82, M 83 și M 84), socotit de A. A. Rusu ca fiind „nepotrivit”, nu considerăm a fi îndreptățită întrucât ea este întâlnită atât în DEX (*criptă* = „cavou subteran, construit sub o biserică sau sub un monument”) cât și în lucrările științifice de specialitate. În schimb, termenul de „cistă”, pe care îl propune recenzentul pentru acest tip de amenajări mortuare, se referă, mai degrabă, la mormintele construite din dale de piatră, ce formează laturile acestora și le acoperă, întâlnite în secolele II–VI d. Hr. în lumea romană, sau la cele cioplite în piatră sub forma unui sarcofag.

• Referindu-se la unul dintre elementele ce împodobesc costumul voievodului din mormântul 82 (fig. 39/4), nu poate fi cu nici un chip vorba de o „broderie”, așa după cum afirmă A. A. Rusu, ci doar de *dantelă* așa după cum o definește DEX-ul (*dantelă* = „împletură fină ... reprezentând modele variate, executată din fire subțiri ... și folosită ca garnitură de lenjerie” etc.) dar și literatura de specialitate la care am făcut referință în notele textului (p. 57, nota 189).

• În ceea ce privește nelămuririle pe care le are recenzentul în legătură cu soluțiile adoptate de constructorii bisericii de zid în vederea înscrierii, pe de o parte, în câmpul naosului, a suprafeței ocupate anterior de nava lăcașului de lemn și, pe de altă parte, a limitelor vechiului altar în aria celui nou, dar și a protejării vechilor morminte, pentru a nu lungi discuțiile nu putem decât să-i sugerăm d-lui A. A. Rusu să recitească cu atenție paginile 65–66 ale volumului, care sunt deosebit de explicite.

• Atunci când descriam tehnica de fundație și materialele folosite de constructorii bisericii de zid, menționăm că „fundul șanțurilor ... nu a fost compactat prin baterea unor piloți” (p. 69), așa după cum

întâlnim la primele biserici ale mănăstirilor Bistrița (jud. Neamț) și Putna (jud. Suceava), cu scopul de a sublinia calitatea bună a terenului pe care a fost amplasată construcția. A ni se atribui „așteptarea ... destul de *naivă* (subl.ns.)” a „descoperirii unor piloți la baza temeliiilor” nu reprezintă altceva decât o regretabilă formulare, lipsită de politețe, adresată unor profesioniști, care au ostenit vreme îndelungată și cu real folos în domeniul cercetării monumentelor medievale de arhitectură.

- Ipoteza pe care am emis-o potrivit căreia grosul emis de Carol Robert de Anjou în anul 1337, după o perioadă în care a circulat, a ajuns să fie „folosit drept aplică de centură” (p. 102, fig. 45/9), nu poate fi „exclusă”, așa după cum consideră A. A. Rusu, care conferă piesei „o destinație mai complicată”, fără a ne explica, însă, despre ce este vorba, „întrucât a fost îndoită pe diametru”. Opinia noastră este că, într-o primă etapă, piesa a fost doar perforată și abia mai apoi, în mod accidental, a ajuns să fie îndoită chiar pe diametru, moment în care a fost pierdută și a încetat să mai aibă vreo utilitate.

- Autorul recenziei dezinformează cititorii atunci când, referindu-se la cele patru străchini smălțuite descoperite pe podeaua unei locuințe dezafectate (p. 73), afirmă că noi le-am pus pe seama „importurilor” și „nu cunoaștem faptul că un atelier de olărie smălțuită a funcționat și la Putna”. În realitate, în textul nostru nu există nicio formulare din care să reiasă că noi am socoti aceste piese drept „importuri”, ci doar semnalarea potrivit căreia „piese similare apar în mod frecvent în această epocă (cea a lui Ștefan cel Mare) la răsărit de Carpați și la Dunărea de Jos”, fără să denumim vreo așezare din ariile geografice menționate. Cât privește afirmația că „autorii nu cunosc faptul că un atelier de olărie smălțuită a funcționat și la Putna”, îi aducem la cunoștință recenzentului că, dacă ar fi parcurs studiul nostru (în *BMI*, 2, 1975, p. 72–80), în care prezentăm vestigiile locuinței domnești ridicate în vremea lui Alexandru cel Bun la mănăstirea Bistrița, ar fi aflat despre ceramica de lux (incizată, excizată, inscripționată și smălțuită) descoperită în umplutura pivniței amintitei locuințe cât și despre analogiile pe care le făceam cu materiale similare descoperite în așezările urbane de la Suceava, Iași, Cetatea Albă (notele 28–30) sau în ansamblurile monastice de la *Putna*, *Moldovița* și *Humor* (notele 31–33).

- Inelul cu *chaton*-ul împodobit cu imaginea unui cal în galop, ce își găsește analogii la răsărit de Prut, ne face să credem că el a fost produs într-un atelier dintr-un teritoriu aflat sub autoritatea politică a mongolilor (p. 78–80), *fără să legăm imaginea calului doar de orientali*, așa după cum pe nedrept ne reproșează A. A. Rusu.

- Atunci când se referă la aplicele de pe centura voievodului Costea, de fiecare dată, A. A. Rusu le numește, în mod eronat, ca fiind „nasturi” cu reprezentări heraldice, care nu prezentau o „legătură automată cu heraldica personală a purtătorului” și nici „nu aveau semnificații în mediul moldovenesc în care au fost transferate” întrucât nu erau altceva decât niște „achiziții accidentale”, așa după cum erau și „inelul mariologic sau cel cu inscripția *Allah*”. Autorul recenziei greșește atunci când pune alături trei categorii de piese diferite care, în mod firesc, se cuvin a fi analizate fiecare în funcție de reprezentările lor dar și de modul în care au intrat în posesia purtătorilor lor cât și de poziția socială a acestora. În ceea ce privește aplicele cu reprezentări heraldice purtate de voievodul Costea, ele au fost analizate de către noi cu o deosebită atenție și interpretate într-un context cultural mai larg european, fapt ce ne-a permis să demonstrăm că ne aflăm în fața *unor articole ce se produceau în mod exclusiv la comandă, se legau în mod obligatoriu de heraldica personală a purtătorului lor și, în cazul nostru, identificau un personaj important al istoriei celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea a Moldovei* (p. 241–252). Orice altă interpretare pe marginea acestor extrem de importante piese nu ne poate arăta decât faptul că autorul său, în cunoștință de cauză sau nu, percepe societatea din Moldova celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea ca fiind una impermeabilă și retardată din punct de vedere cultural întrucât este incapabilă, chiar la nivelul vârfurilor sale, să aprecieze și să înțeleagă semnificația unor produse achiziționate din mediul occidental sau central-european. În sfârșit, atunci când invocam posibila influență polonă în adoptarea însemnelor heraldice de către voievodul rădăuțean, din rândul analogiilor posibile nu omiteam tocmai exemplele poloneze, așa după cum pe nedrept ne reproșează A. A. Rusu care, nici de această dată, nu a citit cu atenție textul, ci dimpotrivă menționam herburile familiilor poloneze Szreniawa, Dabrowski, Debno și Doliwa, ce prezintă drept *cimier* perechea de coarne cu vârfurile recurbate (p. 247 și notele 63–66), sau herbul Bzura și cele ale altor familii nobiliare poloneze (p. 243–244 și notele 24–25) ce au ca *cimier* capul de lup.

- Capitolul referitor la Costea voievod și rolul jucat de acesta în istoria Moldovei (p. 253–274) este considerat a fi „mult prea speculativ, fie și numai dacă vedem cum toată linia lui Dragoș nu are nici un fel de rol în Moldova sec. XIV”. Această afirmație ne arată că recenzentul nu a înțeles faptul că noi nu ne-am propus să abordăm, în ansamblul său, problema întemeierii Moldovei și nici să discutăm aportul tuturor factorilor – inclusiv al Drăgoșeștilor – ce au contribuit la împlinirea acestui proces istoric. Interpretările noastre din cap.

XIII al cărții au fost prilejuite de identificarea mormântului voievodului Costea – pentru multă vreme personaj „enigmatic” al istoriei Moldovei – în suprafața primei biserici rădăuțene cât și de stabilirea, pe baza studiului ADN, a relațiilor sale de înrudire cu domnitorii ce au stat în scaunul Moldovei în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Pornind de la datele noi oferite de cercetările arheologice, de studiile de antropologie și de paleogenetică, și utilizând toate celelalte izvoare istorice scrise – unele dintre ele citite într-o altă grilă – cunoscute până la această dată, ne-am propus să oferim interpretări verosimile cu privire la rolul pe care l-ar fi putut juca voievodul Costea în istoria Moldovei, din poziția de ginere a lui Bogdan I și de tată a viitorilor domnitori Petru I și Roman I. Iar **scenariul** întocmit de către noi nu este în nici un fel „mult prea speculativ” ci, dimpotrivă, unul ce ține de logica istorică, întrucât **pornește de la extrem de importanta informație oferită de Pomelnicul Mănăstirii Bistrița** care ne arată explicit că „aici se pomenesc binecinstitorii domni ai Țării Moldovlahiei” (*Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, ed. D. P. Bogdan, 1941, p. 86) iar în suita primilor șapte domnitori enumerați îl întâlnim pe Costea voievod, poziționat între Lațcu voievod și Petru voievod. Or, a nu ține cont de acest prețios izvor istoric limitând rolul lui Costea doar la unul „genetic”, așa după cum consideră A. A. Rusu, și a nu intui aportul acestui important personaj istoric în construcția statală a Moldovei, reprezintă un punct de vedere dar nu credem a fi cel mai inspirat.

- Oprindu-se asupra capitolului V, ce conține „Studiul de paleogenetică ...” (p. 121–168), A. A. Rusu își exprimă opinia că „aproape întregul capitol V... este o *perfectă inutilitate* (subl. ns.), de tip ultrageneral și didactic”. Trebuie să precizăm că, la solicitarea noastră, autorii studiului de paleogenetică au redactat patru sub - capitole (p. 121–141) introductive menite să inițieze pe cititorii mai puțin familiarizați cu problemele ce privesc genomul uman, principiile genetice de bază în studiile de medicină legală și testele de paternitate, paleogenetica umană și unele cercetări cu importanță aplicativă în paleogenetică. Iar, aceste capitole, socotite a fi „de tip ultrageneral și didactic”, erau cu atât mai necesare cu cât *efectuarea unei expertize ADN asupra unor oseminte provenite dintr-o necropola princiară românească* – în scopul de a permite identificarea înhumaților și de a aduce precizări de ordin genealogic – reprezintă o *premieră în cercetarea arheologică și istorică românească*. La rândul său, afirmația potrivit căreia „doar alți *antropologi* (probabil geneticieni ! A. B.) ar putea să recenzeze corect ... datele și justetea concluziilor” studiului de paleogenetică, ne dovedește faptul că recenzentul nostru nu s-a aplecat cu atenție asupra primelor patru sub - capitole, motiv pentru care nu a reușit să înțeleagă metodologia de cercetare și, astfel, să poată el însuși să aprecieze „justetea concluziilor” din cel de cincilea sub - capitol. Și pentru a-l ajuta pe A. A. Rusu să-și diminueze „buna doză de rezervă” pe care o manifestă față de studiul ADN, îl vom informa că rezultatele studiului ADN efectuat asupra osemintelor de la Rădăuți și unele interpretări asupra genealogiei domnitorilor din Moldova celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea au fost prezentate de G. Cardoș, A. Bătrîna, L. Bătrîna, N. Mirițoiu și Alexander Rodewald, chiar înainte de a fi cunoscute în România, la două congrese internaționale (la „The Fifth Congress of the Balkan Academy of Forensic Sciences”, din 3–7 septembrie 2007, de la Split – Croația și la „The Sixth Congress of the Balkan Academy of Forensic Sciences”, din 18–21 iunie 2009, de la Kavala – Grecia). O altă afirmație a recenzentului, ce nu corespunde realității, este cea potrivit căreia „din șapte schelete s-au prelevat totuși doar probe unice”. Cititorul atent și respectuos față de autorii studiului poate reține că „au fost realizate patru – cinci extracții de ADN din cel puțin două piese osoase pentru fiecare individ studiat” (p. 145) și au fost respectate toate procedurile de decontaminare sau de evitare a contaminărilor cu ADN exogen (p. 142–144). Iar noi venim și adăugăm că la dispoziția autorilor studiului ADN au fost puse între cinci și șapte probe – reprezentate de dinți, cei care conservă cel mai bine ADN-ul datorită smalțului protector – recoltate din fiecare individ studiat, fiind folosite doar o parte din acestea, restul fiind conservate în banca de probe genetice a laboratorului Universității. Oricum, competențele d-lui A. A. Rusu nu-l situează în poziția de a formula obiecțiuni și nici „o bună doză de rezervă” asupra unui studiu de paleogenetică efectuat într-un mod exemplar în laboratorul unei prestigioase instituții germane, precum Departamentul de biologie al Universității din Hamburg, de către chiar directorul acestui Departament distinsul Profesor dr. Alexander Rodewald și colaboratoarea domniei sale dr. Georgeta Cardoș.

- Unele comentarii pe marginea concluziilor noastre formulate în cap. VI, în care ne ocupăm de identificarea înhumaților (p. 169–191), mărturisesc încă odată despre modul superficial în care recenzentul a parcurs textul nostru cât și despre cunoștințele sale privitoare la realitățile istorice din Moldova secolelor XIV–XV. Astfel, A. A. Rusu reține faptul că „lespezile funerare au fost mișcate de la locul lor” și trimite la p. 175 a lucrării noastre. Or noi, la această pagină, nu făceam altceva decât să subliniem constatarea că „nu există nici o legătură între amplasamentul mormintelor și cel al lespezilor funerare” realizate din porunca lui Ștefan cel Mare, „întrucât sub nici una dintre acestea nu s-a descoperit vreun mormânt”. Iar mai departe,

bazându-ne pe unele particularități de ordin constructiv întâlnite la unele morminte (M 69, M79, M 81 și M 83), prezentate la paginile 84–88 și reamintite la p. 176, formulam extrem de importanta concluzie – ce nu a fost reținută de A. A. Rusu – referitoare la „*existența în necropola domnească de la Rădăuți a unor prime lespezi funerare dispuse direct pe unele morminte, la nivelul pardoselii*” (p. 176), altele decât cele puse pe socluri de cărămidă și alipite de laturile de nord și de sud ale naosului, în vremea lui Ștefan cel Mare. Deci, nu este vorba despre nici o „mişcare de la locul lor a lespezilor funerare”, ci despre o *înlocuire* a lespezilor funerare, puse în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea, cu altele noi datorate lui Ștefan cel Mare, plasate de-a lungul pereților de nord și de sud pentru a permite desfășurarea slujbelor și a proteja mormintele centrale de eventualii jefuitori. În continuare, recenzentul utilizează o formulare total nepotrivită atunci când afirmă că „schemele de identitate ale voievozilor și rudelor lor sunt un serios pas în avans, propus față de ceea ce se cunoștea”. Atragem atenția că noi nu am realizat niște „scheme de identitate” ci o *identificare a înhumaților* din naosurile celor două biserici rădăuțene, ce nu reprezintă doar „un serios pas în avans”, ci *rezolvarea definitivă a acestei probleme*. De altfel, nu înțelegem cum poate susține recenzentul că s-a realizat „un serios pas în avans” în această problemă atât timp cât, cu câteva rânduri mai în sus, el „păstra o bună doză de rezervă” cu privire la concluziile studiului ADN. Mai apoi, A. A. Rusu se îndoiește „de faptul că un copil decedat la vârsta de trei ani (Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun) să fi dispus de o asemenea atenție funerară sau chiar să figureze pe o listă de martori ai unui sfat domnesc”. Și aceste îndoieli ale recenzentului nostru sunt nejustificate deoarece Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun, a fost cu adevărat beneficiarul a mai multor „atenții funerare”. Cea dintâi se datorează lui Iliș I care a hotărât înmormântarea fratelui său, jupanul Bogdan, în necropola domnească din biserica episcopală, la acea dată, de la Rădăuți și a dispus marcarea mormântului său (M 83) cu o lespede funerară a cărei existență este dovedită de modul în care constructorii au tratat partea superioară a construcției funerare (p. 89). La rândul său, Ștefan cel Mare este cel de al doilea domnitor ce își manifestă „atenția” față de ultimul fiu al lui Alexandru cel Bun înlocuind mai vechea lespede funerară cu una nouă din care aflăm că la Rădăuți se află mormântul unchiului său „Bogdan ... fiul lui Alexandru voievod” (p. 184). Cât privește posibilitatea ca un copil de trei ani să figureze pe o listă de martori ai unui sfat domnesc, aceasta nu poate fi pusă sub semnul îndoielii de cei care au parcurs documentele emise de cancelaria domnească a Moldovei în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea și în prima jumătate a celui de al XV-lea. Din aceste documente cât și din precizările oferite de studiul de antropologie cu privire la vârstele unor înhumați de la Rădăuți (p. 205–206) se poate afla că în rândul martorilor din sfatul domnesc, uneori chiar în fruntea lor, apar menționați copiii sau frații minori ai unor domnitori. Și vom aminti în acest sens cazul jupanului Bogdan – născut în anul 1391 (p. 206 și 210) – menționat, când avea vârsta de 1–2 ani, în trei documente (*DRH, A. Moldova*, I, p. 3, 5, 6) emise de tatăl său Roman I, în alte două documente (*Ibidem*, p. 10, 12), când avea vârsta de 7–8 ani, emise de fratele său Iuga și, în sfârșit, în alte șapte documente (*Ibidem*, p. 14, 17, 18, 19, 21, 27 și 31), emise de fratele său Alexandru cel Bun, dintre care în cel dintâi avea vârsta de abia nouă ani. Acestui exemplu îi vom adăuga altele ce privesc pe Roman și Vasilisa, primii copii ai lui Alexandru cel Bun, menționați (*Ibidem*, p. 33 și 37) la vârste cuprinse între unu și trei ani, pe Iliș, fiul lui Alexandru cel Bun, menționat (*Ibidem*, p. 51) încă de la vârsta de cinci ani și, în sfârșit, pe Roman, fiul lui Iliș I, menționat și el (*Ibidem*, p. 157, 158, 160 și 164) pentru prima dată atunci când avea vârsta de aproape de cinci ani.

- Discuția cu privire la lespezile funerare, care în mod firesc trebuie să fi existat așezate tot pe socluri în colțul de sud-vest al naosului pentru a marca memoria voievodului Costea și a fiului său, domnitorul Petru I, a fost făcută pe larg (p. 189–190) și totuși recenzentul consideră că „este inexplicabilă ... lipsa lespezii funerare dedicate lui Petru I”. Am arătat că s-a păstrat doar una dintre lespezi, azi ilizibilă, ajunsă în poziție secundară la nivelul pardoselii și alipită de stâlpul de sud-vest al naosului. Ea a putut fi citită parțial, înainte de 1890, de episcopul Gherasim Timuș care ne confirmă faptul că a fost realizată tot din porunca lui Ștefan cel Mare. Pentru cea de a doua am încercat să oferim explicații plauzibile în legătură cu contextul în care ea a putut fi distrusă de jefuitorii de morminte. Credem că aceștia au procedat la spargerea soclurilor înalte de cărămidă, operațiune mai simplă de realizat – și nu la ridicarea lespezilor, așa cum crede A. A. Rusu –, prilej cu care una dintre lespezi a alunecat și s-a spart, fiind evacuată ulterior din biserică (p. 189). Dar oricum se vor fi petrecut lucrurile, azi nu se mai păstrează în colțul de sud-vest al naosului decât o lespede funerară ilizibilă, care, în egală măsură, putea să fi fost pusă în memoria lui Costea sau a lui Petru I. Și chiar dacă nu vom putea afla niciodată pentru care dintre cei doi a fost pusă această lespede, credem că cel mai important lucru de reținut este acela că cercetările arheologice de la Rădăuți au reușit să precizeze faptul că atât Costea, cât și Petru I, ale

căror morminte nu erau cunoscute, odihnesc în necropola domnească rădăuțeană și nu va mai trebui să-i căutăm altundeva.

- În continuare, recenzentului i se pare ciudată „restricționarea prezenței tuturor femeilor, perechi de domni, din segmentul cronologic funerar de la Rădăuți” și nu își explică de ce „chiar și o fiică care a transmis moștenirea tronului (Margareta / Mușata) s-a ales cu un *mormânt anonim pe undeva din exteriorul bisericii* (subl. ns.). Ultima nedumerire a lui A. A. Rusu se datorează, și de această dată, necunoașterii izvoarelor diplomatice și a literaturii istorice privitoare la Moldova secolului al XIV-lea. Dacă recenzentul ar fi avut cunoștința de conținutul documentului, emis de cancelaria lui Petru I la 1 mai 1384, ar fi aflat că doamna Margareta a zidit în Siret pentru „frații călugări predicatori” biserica Sf. Ioan Botezătorul „în care și-a ales loc de îngropare” (*DRH, A. Moldova*, vol. I, p. 1–2). Iar dacă acest document nu i-a reținut atenția, dintr-o bogată literatură istorică de specialitate, din care vom pomeni doar o singură lucrare de referință datorată unui cunoscut istoric medievalist contemporan, ar fi putut afla de faptul că doamna Margareta era o catolică ferventă iar „convertirea ei se făcuse sub oblăduirea dominicanilor și pentru ei zidise biserica din Siret” (Șt. S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 121). Și, chiar dacă arheologii nu au reușit să identifice, încă, vestigiile bisericii catolice ridicate de doamna Margareta la Siret, avem convingerea că dorința ei a fost respectată și ea odihnește într-un mormânt săpat în interiorul acestui lăcaș de cult.

- Cât privește terminologia folosită de către noi, atunci când discutăm vârstele înhumaților (p. 206), atragem atenția că formulările „speranță de viață” și „speranță medie de viață” sunt utilizate în egală măsură în lucrările de specialitate și au aceeași semnificație.

- Autorul recenziei nu este mulțumit nici de unele din interpretările noastre aflate în capitolul în care încercăm să stabilim funcțiile îndeplinite de complexul feudal rădăuțean (p. 275–280). De aceea, suntem obligați să reamintim, pe scurt, ceea ce am explicat în paginile cărții (pp. 260–261 și p. 278). Pornind de la identificarea pe teren, atât cât a fost posibil, a unor vestigii arheologice, am putut stabili că acestea au aparținut unui habitat nobiliar apărut la Răsărit de Carpați, la cumpăna dintre secolele XIII–XIV. Mai apoi, prin identificarea unor morminte și a unor înhumați în interiorul celor două lăcașuri de cult rădăuțene, am reușit să înțelegem că *residencia* de la Rădăuți îl adăpostea pe voievodul Costea, care spre sfârșitul primei jumătăți a secolului al XIV-lea, se căsătorește cu Margareta - Mușata, fiica fostului voievod maramureșean Bogdan, căsătorie din care vor rezulta Petru și Roman, viitorii domnitori ai Moldovei. Această informație extrem de prețioasă ne-a dezvăluit faptul că Bogdan a frecventat și a fost cunoscut de lumea feudalilor de la Răsărit de Carpați cel puțin cu două decenii înainte ca el să treacă definitiv în Moldova, împreună cu familia sa și cu câțiva slujitori, pentru a prelua conducerea luptei pentru eliminarea reprezentanților regalității maghiare. În lumina acestor date noi, am încercat să ne explicăm care au fost principalii factori care l-au determinat pe Bogdan să se implice într-o acțiune în care putea să câștige, dar să și piardă totul, sacrificând atât propria sa viață, cât și pe cea a familiei sale. Bogdan avea o vârstă și beneficia de o experiență care nu-i permiteau să-și asume riscul de a-l înfrunța deschis pe Ludovic de Anjou fără să aibă asigurat un refugiu în caz de nereușită. Pornind de la această premisă logică, am apreciat că familia voievodului de la Rădăuți, cu care Bogdan se înrudea prin fiica sa Margareta, era deosebit de influentă și deținea mijloacele de a-l sprijini și de a-i oferi primul adăpost și protecție atât în caz de reușită, cât și în caz de eșec. În absența acestor legături de familie, avem ferma convingere că din scenariul întemeierii Moldovei ar fi lipsit Bogdan, cu tot prestigiul său câștigat în lupta pentru menținerea drepturilor românești în Maramureș, a curajului și a destoiniciei sale, iar reședința feudală de la Rădăuți și rezidenții săi ar fi avut un parcurs istoric diferit. Acest lucru nu-l înțelege sau nu-l acceptă A. A. Rusu atunci când afirmă „că tot începutul statului moldav gravitează nejustificat și nemulțumitor în jurul unor biserici cu toate că *locurile puterii politice nu se aflau decât în fortificații* (subl. ns.), înconjurate de centre comerciale, în nici un caz de simple căsoaie cu liniștitorul și patriarhalul nume de *curți*”. Dacă ar fi să ținem cont de aceste exigențe, ar însemna că primul și singurul centru al puterii politice din secolul al XIV-lea de la Răsărit de Carpați a fost la Suceava, acolo unde Petru I ridică, abia în deceniul nouă, o fortificație de piatră și își amenajează o curte domnească alcătuită din construcții lucrate exclusiv din lemn („căsoaie”, cum le denumeste recenzentul), așa după cum ne-au dovedit cercetările arheologice. Iar Baia și Siretul ar trebui scoase din succesiunea centrelor de putere, întrucât s-a dovedit că acestea nu aveau fortificații. Operând cu raționamente – valabile, de altfel, pentru alte arii geografice – de felul aceluia la care face apel A. A. Rusu, nu vedem cum se va putea clarifica vreodată problema identificării și a succesiunii centrelor de putere din Moldova secolului al XIV-lea.

- Cât privește funcția de reședință voievodală, atribuită de către noi complexului feudal rădăuțean, ea se datorează faptului că am putut stabili că acesta a aparținut unui voievod numit Costea (pomenit de două izvoare scrise, demne de toată crezarea), într-o primă etapă a existenței sale (pp. 277–288), și nicidecum unei

logici, ce ni se atribuie pe nedrept de A. A. Rusu întrucât nu se regăsește în textul nostru, potrivit căreia „dacă înhumații importanți sunt în biserică”, atunci ar trebui să existe „și o reședință voievodală alături”. Și totuși, această „relație” a existat în Moldova secolului al XIV-lea, spre deosebire de secolele următoare, când domnitorii moldoveni – începând cu Alexandru cel Bun – își vor alege ca loc de odihnă veșnică bisericile din mediul monastic, care va beneficia din plin de sprijinul domniei sub toate formele sale. Astfel, vor apărea în secolul al XV-lea, importante ansambluri monastice ridicate de Alexandru cel Bun la Bistrița, Moldovița Veche și Neamț (aici au loc lucrări de refacere, de aceasta dată din zidărie, a unui ansamblu monastic realizat din lemn, probabil în vremea lui Petru I) și de Ștefan cel Mare la Probota Veche, Putna, Neamț (lucrări de refacere) și Dobrovăț.

- Terminologia de „capelă”, folosită de către noi pentru prima biserică de la Rădăuți, este socotită ca fiind nepotrivită de către recenzent, care consideră că „puterea nu avea nevoie majoră de capele ci de biserici în toată legea, cu rost public evident” întrucât „primele sunt prea egoiste pentru a transmite maiestate princiară”. Mai apoi, se exprimă nemulțumirea că „prima biserică a Rădăuților este” doar „o capelă ... nici măcar paraclis, ci o biserică juridic degradată, cu terminologie catolică”. Față de cele mai-sus afirmate, atragem atenția că o reședință voievodală de la răsărit de Carpați, din epoca anterioară întemeierii statale, nu avea nevoie de o biserică cu „rost public evident”, ci de un lăcaș de cult de mici dimensiuni, pe care noi l-am denumit *capelă*, menit să răspundă nevoilor de viață spirituală ale unei familii și nicidecum să transmită „maiestate princiară”. De altfel, reamintim recenzentului că și bisericile familiilor cneziale românești din Țara Hațegului, precum cele de la Streisîngiorgiu, Sarmisegetuza-Britonia, Râu de Mori sau Strei, au fost denumite capele familiale sau de curte (Radu Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 226, 229, 231, 234 și 239), fără ca cineva să obiecteze în privința terminologiei folosite de autor. În sfârșit, definiția pe care o întâlnim în DEX pentru „capelă” este cea de „biserică mică, fără parohie”, exact ceea ce a și fost prima biserică de la Rădăuți, spre deosebire de termenul de paraclis – mai acceptabil pentru A. A. Rusu – care este definit drept o „capelă construită alături de biserică sau în interiorul unei clădiri”.

- Termenul de „catedrală”, convenit unei biserici cu scaun episcopal, nu este „evitat”, așa după cum ni se reproșează, întrucât el putea fi întâlnit de recenzent dacă parcurgea cu atenție paginile cărții (p. 189 și 310).

- Un alt reproș adresat autorilor se referă la faptul că „se trece senin peste o variantă de biserică de zid fără nici un fel de pictură, măcar pe timp de o jumătate de secol”, A. A. Rusu neputând să-și închipuie cum „niște voievozi și-au făcut închinările, între ziduri albe, la concurență cu cele mai puriste temple protestante”. Și de această dată, obiecțiunile și nedumeririle recenzentului nu fac decât să ne dezvăluie o parcurgere superficială a textului nostru, dar și lipsa totală de informare a acestuia cu privire la începuturile arhitecturii medievale de zid din Moldova. O primă corecție care se impune se referă la afirmația potrivit căreia biserica de zid din Rădăuți nu a beneficiat de „nici un fel de pictură, măcar pe timp de o jumătate de secol”. Or, noi am arătat că biserica a fost pictată în jurul anului 1420, deci după circa 30 de ani de la ridicarea ei, și ne-am exprimat opinia că, „în așteptarea unui program iconografic, pereții săi au primit un decor de consacrare reprezentat de cruci” (p. 316). Ceea ce ne surprinde, însă, este constatarea că A. A. Rusu, care s-a ocupat de arhitectura ecleziastică din Țara Hațegului, nu-și mai aduce aminte, și atunci ne permitem să-i reamintim, situația similară a bisericii din Sântămăria Orlea (jud. Hunedoara) care, deși ridicată în jurul anului 1280, ajunge să fie pictată abia în anul 1311 (deci după circa 30 de ani !), până la această dată funcționând și beneficiind doar de un decor provizoriu constând din cruci de consacrare negre înscrise în cercuri brune, descoperite pe pereții absidei altarului și a nartexului sub primul strat de pictură (Radu Popa, *op. cit.*, p. 232–233). Totodată, îl informăm pe recenzentul nostru că cercetările de istorie a artei au stabilit că, deși majoritatea bisericilor ctitorite de Ștefan cel Mare au fost pictate la peste un deceniu după ce au fost construite, ele au început să funcționeze imediat ce zidăria s-a uscat și au putut primi o primă tencuială decorată cu cruci de consacrare, absolut necesare în momentul sfințirii lăcașului. Iar cei care au efectuat săpături arheologice în această arie culturală și au avut șansa să descopere vestigii ale unor lăcașuri de cult realizate din zidărie în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, ca și cei care au parcurs literatura științifică de specialitate, au putut afla că biserici de felul aceluia de la Rădăuți, Netezi (jud. Neamț) sau Giulești (jud. Suceava) – ctitorii domnești sau ale înaltei feudalități laice, care au putut fi datate cu certitudine în epoca lui Petru I – nu au fost împodobite decât mai târziu (biserica din Rădăuți, în vremea lui Alexandru cel Bun, iar cea din Giulești doar parțial – adică numai tâmpla de zidărie, probabil, cu scena *Deisis* sau icoanele „împărătești” – la o dată ulterioară anului 1467) sau niciodată (biserica de la Netezi) cu picturi murale. Și totuși, ultimele două biserici amintite au funcționat, până spre mijlocul secolului al XVII-lea, fără să beneficieze de un program iconografic (chiar dacă nu erau „temple protestante”), dar în mod sigur, au avut zidurile decorate cu cruci de consacrare.

Astfel se prezintă situația în Moldova celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea și până la proba contrarie –, care în mod sincer am dori să apară – nu putem constata decât faptul că primii artiști zugravi ajung la răsărit de Carpați abia la începuturile domniei lui Alexandru cel Bun, atunci când sunt atestați atât de izvoarele scrise, cât și de cele arheologice.

- Recenzentul nu găsește nici un cuvânt de apreciere asupra capitolului al XV-lea, în care un profesionist cu vechi state de serviciu în domeniul cercetării monumentelor medievale de arhitectură ne prezintă un studiu temeinic, primul de acest fel, asupra arhitecturii bisericii rădăuțene. În schimb, obiectează pe marginea termenului de „ascunzători”, utilizat de autorul textului pentru a defini încăperile prezente deasupra colateralelor, deși însuși acesta se delimitează de această formulare, folosită de istoricii de artă, considerând că rostul acestor spații este „mai degrabă de depozitare” (p. 285). În ceea ce privește opinia lui A. A. Rusu, potrivit căreia slujitorii bisericii ar fi putut locui în aceste spații, ea ne dovedește faptul că autorul său nu a vizitat niciodată aceste încăperi, care nu păstrau nici măcar urmele vreunui sistem de încălzire sau a vreunei amenajări în măsură să probeze că ar fi fost locuite chiar și numai pentru scurtă vreme. Dacă ar fi citit cu atenție textul cărții (p. 70), autorul recenziei ar fi aflat unde locuiau unii dintre slujitorii nou createi Episcopii de Rădăuți (ante 1413), întrucât cercetările arheologice au identificat, la Vest de biserică, urmele unei locuințe de lemn în suprafață de 70 mp., înzestrată cu un sistem de încălzire de tipul sobei cu cahle, care a fost ridicată la începuturile domniei lui Alexandru cel Bun și a funcționat, cu unele refaceri, până spre sfârșitul celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea.

- În continuare, A. A. Rusu apreciază a fi „la fel de neinspirată ... imaginarea unui tablou votiv al Anastasiei, *fică a lui Bogdan* (subl. ns.), în condițiile în care misoginismul ctitoricesc era manifest și nu va fi spart decât foarte greu, peste veacuri”. Această formulare conține trei afirmații ce se cer discutate în mod separat. Existența, pe peretele de Răsărit al pronaosului, a unui portret al Anastasiei în cadrul unui al doilea tablou votiv, încă din vremea lui Alexandru cel Bun, a fost formulată cu titlu de ipoteză și susținută cu argumente (p. 317–318 și 350) pe care recenzentul este liber să nu le împărtășească. Dar acesta nu ne poate convinge că „misoginismul ctitoricesc” a fost acela ce ar fi putut împiedica pe Alexandru cel Bun să solicite artiștilor zugravi realizarea unui portret al mătușii sale Anastasia, față de care, în schimb, se arată deosebit de generos, la 6 iulie 1413, când îi dăruiește satul Coțmani împreună cu toate cătunele ce țin de el, dar și extrem de respectuos atunci când hotărăște ca ea să fie înmormântată în pronaosul bisericii rădăuțene, lăcaș de cult ce va adăposti pentru prima dată în istoria sa trupul neînsuflit al unei femei. Iar dacă pe parcursul timpului, în sânul Bisericii Orientale, au existat anumite restricții, care priveau femeile în raport cu biserica, acestea nu se datorau „misoginismului ctitoricesc” ci, mai degrabă, unor reglementări canonice care își au originea încă din vremea creștinismului primitiv fiind întâlnite, sub forma unor recomandări privitoare la locul, comportamentul și ținuta femeii în biserică, în unele din epistolele apostolului Pavel (*I Corinteni* 11, 1–16; sau *ITimotei* 2, 9–15). În sfârșit, dacă ar fi parcurs cu atenție paginile cărții (p. 170, 198, 208, 279, 309, 317, 340 și 350) recenzate A. A. Rusu, ar fi fost scutit de eroarea jenantă de a o socoti pe Anastasia drept „fică a lui Bogdan I” și ar fi aflat că aceasta a fost singurul copil al lui Lațcu.

- Referindu-se la discuția noastră cu privire la cele mai vechi morminte ortodoxe românești din interiorul lăcașurilor de cult (p. 295–308), A. A. Rusu susține că „cimitirele au fost mereu mai vechi decât bisericile” iar „instituția religioasă a dus o luptă adevărată în a aduce mormintele lângă lăcașuri pentru a eradica practicile păgâne care însoțiseră înhumările mai vechi ... în mediul extracarpatic”. În ceea ce ne privește, noi nu ne-am propus decât ca în lumina datelor oferite de cercetările arheologice, să discutăm despre vechimea practicii înmormântărilor în bisericile reședințelor feudale românești și despre apariția unor soluții speciale în problema spațiului funerar la răsărit de Carpați. În acest mediu, fără nici o excepție, bisericile reședințelor feudale au precedat cimitirele, care s-au organizat în jurul lor, și nu deținem nici o dovadă că instituția religioasă ar fi purtat vreo „bătălie” pentru a aduce mormintele lângă lăcașurile de cult. Iar ceea ce s-a întâmplat în Ungaria secolelor XI–XII nu poate fi comparat în nici un fel cu realitățile din secolele XIV–XV de la răsărit de Carpați.

- Deși recenzentul mărturisește că „paginile care privesc veșmântul de frescă de la Rădăuți” îi „depășesc competențele” și nu își va „exprima vreo opinie care să treacă drept valorizantă”, totuși două probleme îi atrag în mod special atenția. Cea dintâi se referă la faptul că la Rădăuți – ca și în cadrul altor ansambluri de pictură murală medievală din Moldova sau din exteriorul său (p. 312–313 și nota 35) –, într-un interval de timp pe care nu-l putem preciza, s-a practicat de către închinători extragerea anumitor părți anatomice – cu predilecție ochii sau urechile – ale unor personaje pictate, sfinți sau personaje laice. Aceste practici, ce țin de anumite credințe populare ale societății medievale, întrucât „mărturiile sunt atât de

numeroase și în afara Moldovei”, sunt socotite de A. A. Rusu a nu „fi scăpat atenției slujitorilor contemporani ai altarelor”, formulare din care s-ar putea înțelege că aceștia ar fi fost complici, chiar și numai în mod pasiv, cu autorii practicilor paracreștine amintite. În ceea ce ne privește, ne delimităm de acest punct de vedere, socotind că aceste profanări s-au făcut în taină, iar singurii răspunzători sunt doar acei închinători stăpâniți de credința în rolul tămăduitor al fragmentelor de tencuială obținute prin extragerea unor părți anatomice din personajele pictate. O a doua problemă, ce reține atenția recenzentului, este cea referitoare la interpretarea noastră cu privire la tipul de costum purtat de personajele reprezentate în tabloul votiv. După ce ne refeream la materialele – brocarturi florentine sau venețiene – din care au fost confecționate veșmintele, arătam că personajele masculine purtau granațe imperiale, de tip bizantino – oriental, închise în față și cu mâneci largi, iar cele feminine erau îmbrăcate în caftane îmblănite, închise *bord à bord* printr-un șir de brandenburguri (p. 336). Potrivit, însă, opiniei lui A. A. Rusu, „întregul costum despre care se scrie aparține modelelor occidentale ... orientalizarea, nu neapărat bizantinizarea, costumelor transcarpatice fiind în progres din sec. XVI”. Și, pentru a-și susține afirmația, recenzentul ne trimite, printr-o notă (2), la Gelu Munteanu care semnalează (în www.medievistica.ro) o *paralelă artistică tulburătoare* între maniera de reprezentare a regelui Ungariei, Matia I, redat pe o carte liturgică realizată în 1469, și cea a lui Ștefan cel Mare, reprezentat pe o dveră dăruită Mănăstirii Putna în 1500. Dar, remarcăm faptul că autorul *paralelei* nu face altceva decât să observe unele puncte comune (atât poziționarea personajelor, similitudinea mâinilor și a coroanelor cât și decorația de mantie cu pietre colorate) existente între cele două imagini, așezate alături, fără să facă vreo referire expresă la costumele purtate de cei doi suverani, ci doar la maniera în care aceștia au fost reprezentați. Astfel prezentându-se lucrurile, nu vedem în ce măsură mai-sus amintita *paralelă artistică* poate sluji opiniilor exprimate de A. A. Rusu cu privire la tipul de costum întâlnit în tabloul votiv rădăuțean. De altfel, însăși formularea recenzentului potrivit căreia „orientalizarea... costumelor transcarpatice se află în *progres* (subl. ns.) din sec. XVI” nu poate fi interpretată decât în sensul că acest progres are la bază niște antecedente. Or, aceste antecedente apar în Moldova, încă de la sfârșitul secolului al XV-lea. Izvoarele arheologice și cele iconografice ne arată că influența occidentală asupra costumului de curte din Moldova se manifestă, în mod sigur, până spre anii 1475, ultima atestare a modei occidentale fiind întâlnită în miniatura de pe *Tetraevangheliarul de la Humor*, comandat de Ștefan cel Mare în 1473, în care domnitorul este redat purtând o tunică de tip *pourpoint* și o mantie de tip *huque*, piesă la modă în a doua jumătate a secolului al XV-lea în Europa Occidentală. După această dată (1473), toate tablourile votive, realizate în mod sigur în ultimul deceniu al secolului al XV-lea, precum cele ale bisericilor de la Pătrăuți (post 1497), Voroneț (1496–1497), „Sfântul Ilie” din Suceava (ultimul deceniu al sec. XV) sau Rădăuți (1497–1498), prezintă personajele masculine îmbrăcate în veșminte bizantino-orientale iar pe cele feminine în caftane orientale. Acestea sunt, de altfel, costumele ce vor fi întâlnite și în tablourile votive din bisericile ridicate în Moldova secolului al XVI-lea.

• A. A. Rusu încheie apoteotic, considerând volumul recenzat drept „un elaborat (deci, nu o carte de istorie !, L.B. și A.B.) de felul cu care ne întâlnim din ce în ce mai rar în zilele de astăzi”, care „iese într-un avantaj categoric” doar „la concurență cu *thocomerizarea* sprijinită de edituri comerciale”. Această evaluare, mai mult decât negativă, nu ne surprinde în nici un fel întrucât reprezintă sinteza tuturor obiecțiilor întâlnite în cuprinsul recenziei. În ce măsură aceste obiecțiuni se dovedesc a fi neîntemeiate sperăm a fi reușit să dovedim în răspunsul nostru.

Și nu putem încheia comentariul nostru fără a constata că textul *elaborat* de dl. A. A. Rusu nu reușește să ne dovedească altceva decât faptul că autorul său cunoaște prea puțin mărturiile arheologice sau de istorie a artei, izvoarele scrise sau literatura științifică de specialitate privitoare la Moldova secolelor XIV–XV și, pe lângă toate acestea, a lecturat în mod superficial (de multe ori pe sărite, atât rândurile, cât și paginile) o lucrare asupra căreia trebuia să se aplece cu mai multă atenție și despre care se cuvenea să se pronunțe cu mai multă prudență. Nu credem, însă, că această recenzie îl onorează pe dl. A. A. Rusu.